

İlahə Faiq qızı Əhmədova
Bakı Dövlət Universiteti

Kitabşünaslıq və Nəşriyyat işi kafedrasının magistrantu

**NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİNİN NƏŞRİNDƏ SOVET DÖVRÜNÜN
AKADEMİK TƏDQİQATLARININ ROLU**

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanın dahi şəxsiyyətlərindən biri, intibah dövrü poeziyamızın ən qüdrətli nümayəndəsi Nizami Gəncəvinin zəngin yaradıcılığının tədqiqinə həsr olunmuş araşdırmaların nəşri məsələləri öyrənilir. Burada Sovet hakimiyyəti illərində müfəkkir şair Nizaminin çoxcəhətli ədəbi irsi kitabşünaslıq kontekstində təhlilə cəlb olunur. Nizamişünaslığın inkişafına təsir göstərən bu tədqiqatların geniş oxucu auditoriyasına çatdırılmasında çap materiallarının əhəmiyyəti araşdırılır. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin Azərbaycan kitab mədəniyyətinin inkişafına təsiri məsələləri məqalədə ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: ədəbiyyat, şair, milli irs, kitab, mədəniyyət.

İlahe Faig gizi Ahmedova

**The role of academic research in the soviet period
in the publication of Nizami Ganjavi's heritage**

Summary: The article examines the issues of publishing research devoted to the study of the rich creativity of Nizami Ganjavi, the most powerful representative of our poetry in the Renaissance, one of the great personalities of Azerbaijan. It analyzes the multifaceted literary heritage of the poet and thinker Nizami during the Soviet era in the context of bibliology. The importance of printed materials in the dissemination of these studies, which affect the development of legal studies, to a wide audience is studied. The article summarizes the impact of Nizami Ganjavi's works on the development of Azerbaijani book culture.

Key words: literature, poet, national heritage, book, culture.

Илаха Фаик кызы Ахмедова

**Роль научных исследований в советский период
в издании наследия Низами Гянджеви**

Резюме: В статье рассматриваются вопросы публикации исследований, посвященных изучению богатого творчества Низами Гянджеви, мощнейшего представителя нашей ренессансной поэзии, одной из великих личностей Азербайджана. Анализируется многогранное литературное наследие поэта и мыслителя Низами в советское время в книговедческом контексте. Исследуется значение печатных материалов в распространении этих исследований, влияющих на развитие юридических исследований, среди широкой аудитории. В статье обобщается влияние произведений Низами Гянджеви на развитие азербайджанской книжной культуры.

Ключевые слова: литература, поэт, национальное наследие, книга, культура.

Dahi Nizami Gəncəvinin ədəbi-bədii fikir dünyasında özünəməxsus yeri olan əsərlərinin kitabşünaslıq kontekstində təhlili onun zəngin yaradıcılığının elmi araşdırılması problemi ilə paralel inkişaf etmişdir. Bu baxımdan dahi şəxsiyyətin ədəbi fəaliyyətinin öyrənilməsi tarixi və bu istiqamətdə tədqiqatların nəşri probleminin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mütəfəkkir şairin ədəbi irsinin təbliği bütün dövrlər üçün öz aktuallığını qorumuş, ədəbiyyatşünasların və kitabşünasların qarşısında onun araşdırılıb daha sanballı mənbələrin ortaya qoyulmasını bu gün də mühüm bir tələbə çevirir.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı haqqında ilk sanballı araşdırmalara əsasən 1930-cu illərdən etibarən başlanmışdır. 1934-cü ildə İstanbulda professor Ə. Cəfəroğlunun redaktorluğu ilə çapdan çıxan "Azərbaycan Yurd Bilgisi" adlı dərgidə Türkiyədə yaşayan azərbaycanlı mühacir Məhəmməd Əli Rəsulzadənin (Rəsuloghlunun) "Gəncəli Nizami" adlı maraqlı elmi məqaləsi işıq üzü görmüşdür [2]. Xatırladaq ki, adı çəkilən müəllif Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əmisi oğludur. Bu məqaləyə qədər Türkiyədəki ədəbiyyatşünaslıq sahəsində müxtəlif araşdırmalara, eləcə də Azərbaycandakı tədqiqatlarda mütəfəkkir şair Nizaminin azərbaycanlı və türk mənşəli olması əsaslı şəkildə elmi auditoriyaya təqdim edilməmişdir. Şübhəsiz, Türkiyədə yeni islahatların aparıldığı, Avropaya meyilliyin gücləndiyi, farsdilli yazılardan imtina olunduğu, İran yazarlarına çox da önəm verilmədiyi bu dövrdə Nizaminin türk mənşəli Azərbaycan şairi kimi Məhəmməd Əli Rəsulzadə tərəfindən təqdim olunmasının əhəmiyyəti böyük olmuşdur.

Ümumiyyətlə, bu dövrə qədər heç bir azərbaycanlı mühacirin nəşrlərində və yazılarında Nizami mövzusunda xüsusi toxunulmamışdır. Doğrudur, Məhəmməd Əli Rəsulzadənin 1923-cü ildə çapdan çıxmış "Azərbaycan Cümhuriyyəti, keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti" əsərində və 1928-ci ildə nəşr edilmiş "Qafqasya türkləri" kitabında Nizaminin adı qısa məlumatla oxuculara təqdim olunmuşdur. Lakin Məhəmməd Əli Rəsulzadə ilk dəfə olaraq 1936-cı ildə Fransanın Paris şəhərində "Qafqaz, Türkün və Ukrayna xalqlar dostluğu" adlı cəmiyyətin təşkil etdiyi toplantıda rus dilində "Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı" mövzusunda geniş məruzəsində Nizami Gəncəvinin həqiqi Azərbaycan şairi olduğunu məharətlə ifadə etməyi bacarmışdır. *"Əgər diqqətə alsaq ki, ona qədər (yeni Füzuliyə - red.) və ondan sonra Azərbaycanın ən yaxşı şairləri fars dilində yazmışlar, fars ədəbiyyatının böyük klassikləri olan Fəleki və Xaqani Şirvanilər, eləcə də Nizami Gəncəvi əsl azərbaycanlı idilər, bax onda aydın olar ki, sözün həqiqi mənasında, Füzuli hansı ədəbi inqilabı etmişdir"* [6, s. 120]. Qeyd olunmalıdır ki, müəllifin bu əhatəli məruzəsi kitab olaraq 1936-cı ildə Parisdə rus dilində nəşr edilmişdir.

Beləliklə, Məhəmməd Əli Rəsulzadə 1936-cı ildəki çıxışında və elə həmin ildə çapdan çıxmış kitabında Nizaminin "azərbaycanlı" olduğunu fəxarət hissi ilə qeyd etmişdir.

Nizami Gəncəvinin əsərlərinin Azərbaycanda öyrənilməsinə isə XX yüzilliyin 40-ci illərində başlanmışdır. "1939-cu ildə Nizaminin 800 illik yubileyi münasibətilə şairin zəngin yaradıcılığına daxil olan əsərlərinin elmi araşdırılması və dünyanın müxtəlif dillərinə tərcüməsi işlərinin başlanılması barədə dövlət səviyyəsində qərar qəbul olunmuşdur. Lakin faşizm beləsinin sürətlə tüğyan etdiyi bu dövrdə şairin yubiley tədbirlərinin geniş şəkildə bütün SSRİ miqyasında keçirmək mümkün

olmamışdır" [1, s. 37]. Yalnız İkinci Dünya müharibəsindən sonra 1947-ci ildə dahi şairin 800 anadan olmasının illiyi geniş şəkildə keçirilmişdir. Araşdırmalarda göstəri ki, bu dövrdə Azərbaycanda Nizaminin əsərlərinin hərtərəfli tədqiq olunması və çapa hazırlanması istiqamətində xeyli səmərəli iş görülmüşdür.

Bu məqalədə tarixi faktların ümumiləşdirilməsi prinsipinə uyğun olaraq Nizami irsinin nəşrində mühüm rol oynayan, sovet dövründə Azərbaycanın əsas mətbu orqanı olan "Kommunist" qəzetində şairin əsərlərinin tədqiq sahəsində atılan ilk addımlardan bəhs etməyi məqsədmüvafiq hesab edirik.

"Kommunist" qəzetində rast gəldiyimiz ilk mənbə Yevgeni Bertelsin "Azərbaycanın dahi şairi Nizami" (1939) adlı məqaləsidir. Burada müəllif Nizaminin həyat və yaradıcılığı haqqında oxuculara məlumat çatdırır [3]. Y. Bertels belə bir fikir söyləyir ki, o zamankı saray ənənələri Hindistandan Aralıq dənizinə qədər böyük bir ərazidə ədəbi əsərlərin farsca yazılmasını tələb etmişdir. Nizami də zamanın tələbindən yazdığı poemaları müxtəlif hökmdarlara ithaf etdiyinə görə, əsərlərini saray dilində, yeni farsca yazmağa məcbur olmuşdur.

Həmid Araslinin "Azərbaycan poeziyasının parlaq günəşi - Nizami Gəncəvi" (1939), "Ölməz dastan" (1940), "Ölməz məhəbbət dastanı" (1947), "Cəhanşümul sənətkar" (1947) və "Qəlb şairi" (1947) adlı məqalələrində Nizaminin yaşadığı dövrdə Azərbaycanda gəncəli Əbul-Üla, Məshəti, Qivami-Mutəərrizi, Şirvanlı Xaqani və Fəleki, Beyləqanlı Müciredin kimi bütün Yaxın Şərqdə məşhur olan azərbaycanlı sənətkarların yaşadığı vurğulanmışdır [5].

Adıçəkilən məqalələrdə Həmid Araslı Nizaminin poemalarını təhlil edərək bildirir ki, dahi sənətkarın yazdığı şeirlərin hamısı bu gün elm aləminə məlum deyildir. Təzkiyəçilər şairin lirik şeirlərinin yirmi min beyt olduğunu qeyd edirlər.

Mikayıl Rəfilin "Azərbaycan incəsənətinin çox qiymətli əsəri" (1939) məqaləsində böyük sənətkarın "İsgəndərnamə" poemasının yeni tapılan əlyazması haqqında məlumat verir [4]. "Sənt Peterburqskiye vedomosti" jurnalında 1929-cu ildə dərc edilmiş bir məlumatda "İsgəndərnamə" poemasının Ərdəbilə Şeyx Səfi məscidindən götürülmüş Azərbaycan dilində olan əlyazması Peterburqun xalq kitabxanasına verildiyi qeyd edilir. Nizaminin yubileyinə hazırlıq zamanı həmin əlyazma Saltıkov-Şedrin adına Dövlət Kitabxanasından tapıldı [7, s. 11].

Akademik Mirzə İbrahimov "Dahi söz yaradıcısı" (1939) və "Böyük Nizami" (1947) adlı məqalələrində Nizaminin yaradıcılığını insanlığın şərəf məhnəsi adlandıır: *"Onun təsvirində insan təbiətin ən kamil və yüksək məhsulu, xilqətin tacıdır"* [8, s. 11]. Alim vurğulayır ki, "Xəmsə" yüzlərlə Azərbaycan misalları, el ədəbiyyatından alınmış Azərbaycan lətifələri ilə doludur.

Məmməd Mubəriz "Nizami yaradıcılığında utopik sosializm" (1940), "Ölməz dastan" (1941) və "Nizami və Vətən" (1947) məqalələrində dahi şairin yaradıcılığı haqqında oxuculara ətraflı məlumat verir. O, Nizami "doğma yurdunu sevmən, onun gözəlliklərini tərənnüm edən vətənpərvər kimi xarakterizə edir [9].

Cəfər Xəndan Hacıyevin "Nizaminin lirik şeirləri" (1947) və "İctimai fikirlərin bədii tərənnümü" (1947) adlı məqalələri böyük Azərbaycan mütəfəkkirinin anadan olmasının 800 illik yubileyinə hazırlıq dövründə yazılmışdır. Müəllif qeyd edir: *"Dünya ədəbiyyatına "Sirlər xəzinəsi", "Yeddi gözəl", "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun" və "İsgəndərnamə" kimi ölməz əsərlər bəxş edən Nizaminin 20 min*

beytlik divanı mövcud olmuşdur. Təəssüf ki, bu günədək şairin cəmi 1500 beyti toplanıb" [10, s. 6].

Şairin "Sirlər xəzinəsi" əsərinə toxunan müəllif bildirir ki, Nizami Gəncəvi 37 yaşında qələmə aldığı bu əsərdən əvvəl yazdığı qəzəlləri ilə Yaxın Şərqdə böyük şöhrət qazanmış, əsərləri dillər əzbəri olmuşdur.

"Nizami əsərləri çapa necə hazırlanmışdır" (1947) adlı məqalədə SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Nizami əsərlərinin tərcüməsinin baş redaktoru, professor Yevgeni Bertelslə müsahibədə alimlərin tərcümə üzərində işlədikləri zaman qarşıya çıxan çətinliklərdən danışılır. Akademik bildirir ki, XIV, XV və XVI əsrlərə aid əlyazmalar toplanmış və tədqiq edilmişdir. Araşdırmalar zamanı bu əsərlərin Nizami ruhuna daha yaxın olan variantları üzərində dayanmış və həmin əsərlərin tərcüməsi məqsədmüvafiq hesab edilmişdir. Bertels Nizamiyə məxsus olan əlyazmaların bugünkü vəziyyətdə edilmədiyinə təəssüflənir, ona görə də on dördüncü əsrin əlyazmalarını daha etibarlı hesab etdiklərini vurğulayır.

Nizaminin əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmədən əvvəl, onun elmi tənqidi mətninin il yarım hazırlandığını deyən Y.Bertels bundan sonra şairin əsərlərinin istənilən dillə tərcümə edilməsinin asan olacağına inanır.

Mir Cəlal "Əsrlərdən gələn dostluq səsi" (1947) məqaləsində Nizami Gəncəvi yaradıcılığında rus xalqına münasibətdən söz açır [11]. Müəllif Nizami əsərlərinə istinadən Azərbaycan və rus xalqları arasındakı əlaqələri təhlil edir, dahi sənətkardan sonra rus mədəniyyətini yüksək qiymətləndirən Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Seyid Əzim Şirvani, Cəlil Məmmədquluzadə və başqa şair və yazıçılarımızın əsərlərini nümunə göstərir.

Nizaminin "Yeddi gözəl" dastanı (1947) redaksiya materialı kimi imzasız təqdim edilir.

Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illik yubileyi 1947-ci ildə təntənə ilə qeyd edilmişdir. Sentyabrın 22-də SSRİ Sovet Yazıçıları İttifaqı Rəyasət Heyəti ilə Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı idarə heyətinin şairin yubileyinə həsr olunmuş birgə iclasında çıxış edən Səməd Vurğun dahi sənətkarın həyat və yaradıcılığı barədə ətraflı məlumat verərək bildirmişdir ki, Nizami elm və insan zəkasının ülvü nailiyyətlərini bədii təfəkkürün qanunları və gözəllikləri ilə əlaqələndirə bilirdi.

1947-ci il sentyabrın 23-də keçirilən həmin iclasın davamında yazıçı Nikolay Tixonov Böyük Vətən müharibəsi illərində Leningradın mühasirəyə alındığı vaxtda Ermitajdə Nizaminin anadan olmasının 800 illik yubileyi ilə əlaqədar çıxış etmişdir. Tədbirdə alovlu nitq söyləyən Nikolay Tixonov yubileydən sonra onu apan sürücünün: "Nizami kimdir?" - sualına belə cavab verir: "O, 800 il bundan əvvəl yaşamış olan Azərbaycan şairidir. O, böyük poemalar yazmış, xalqların istibdadı, avamlığı, əsarətə alınmasına qarşı mübarizə aparmış, öz Vətəni çox sevən saf qəlbli cəsur qəhrəmanları tərənnüm etmişdir".

Akademik Heydər Hüseynov "Mütəfəkkir sənətkar" (1947) məqaləsində Nizami Gəncəvinin yaradıcılığını təhlil etmiş, əsərlərindəki fəlsəfi fikirləri diqqətə çatdırmışdır. Məqalədə qeyd olunur ki, Nizaminin əsərlərində sadə materializm və ibtidai şəkildə də olsa, dialektika ünsürlərini görmək çətin deyildir.

"Nəvai və Nizami" (1948) məqaləsində Məmməd Mübariz qeyd edir ki, Nizaminin Nəvaiyə təsiri özbək şairin "Xəmsə"yə daxil olan beş poemaya yazdığı nəzirlərdə özünü xüsusilə büruzə verir.

Beləliklə, 1938-1948-ci illərdə "Kommunist" qəzetində dərc edilən materiallardan aydın olur ki, Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi ərəfəsində təkcə Azərbaycanda deyil, ümumilikdə sovet ədəbiyyatında nizamişünaslıq sahəsi yaranmış və görkəmli mütəxəssislər yetişmişdir. Həmin illərdə ilk dəfə Nizami əsərlərinin akademik nəşri hazırlanmış, poema və qəzəlləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Təqdirəlayiq haldır ki, ölkəmizdə Nizami irsi həmişə diqqət mərkəzində olmuş, dövlət və hökumətimiz şairin əsərlərinin çapı, yeni əsərlərinin üzə çıxarılması və təbliği istiqamətində işlərə böyük önəm vermişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2021-ci ilin "Nizami Gəncəvi ili" elan olunması buna bariz sübutdur. Bu əlamətdar hadisə Nizami irsinin daha mükəmməl araşdırılması, şairin yaradıcılığının müasir tələblər baxımından elmi şəkildə tədqiqatə cəlb edilməsi işinə yeni töhfələr vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov, M.M. Şeyx Nizami / elmi red. N.Araslı; ərəb əlifbasından translit. ed., ön söz, lüğət və şərh. müəll. T.Bədəlova. - Bakı: Elm və təhsil, 2016. - 80 s.
2. Apoyev, B. Heydər Əliyev və Nizami Gəncəvi: monoqrafiya / elmi red. M.Yusifov; baş red. N.Cabbarlı; ön söz N.Cəfərov; buraxıl. məsul R.Kazimov; Azərb. Respub. Təhsil Nazirliyi, Gəncə Dövlət Un-ti. - Bakı: Şərq-Qərb, 2020. - 232 s.
3. Bertels, Y.E. Böyük Azərbaycan şairi Nizami / tərc. ed. Z.Abdullayev; elmi red. M.A.Dadaşzadə; ön söz Elçin; Azərb. Respub. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. - Bakı: Təhsil, 2017. - 168 s.
4. İbrahimov, S. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı ümumşərq kontekstində / Elmi red.: M.Məhəmmədli. - Bakı: Bakı Universiteti, 2006. - 272 s.
5. Turan, A. Azərbaycan və dünya poeziyasının qiymətli incisi Nizami Gəncəvi // Türkünstan. - 2021. - 27 aprel - 3 may. - S.19.
6. Rəsulzadə, M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami / ön söz Y.Türkel. - Bakı: Kitab Klubu, 2019. - 370 s.
7. Səliyeva, İ. Milli dövlətçilik tariximizdə böyük Nizami irsinə münasibət - burada da sistemli siyasəti Heydər Əliyev başlatdı // Bakı Xəbər. - 2021. - 8 yanvar. - S.11.
8. Vəliyulla, N. Şeyx Nizami Gəncəvi // Ədələt. - 2021. - 5,12 iyun. - S.11.
9. Yaqublu, N. Nizami Gəncəvinin Sovet tənqidçilərindən qorunmuş alim: [Fədakar tədqiqatçı Salman Mümtaz] // 525-ci qəzet. - 2021. - 30 yanvar. - S.15.
10. Араслы, Г. Великий азербайджанский поэт и мыслитель: [к 750-летию со дня смерти Низами Гянджеви] / Г.Араслы // Труд. - 1953. - 15 декабря. - С.6-7.
11. Сеидзаде, А. Из истории изучения Низами и азербайджанской литературы (Гула, Д.Унсузаде и др.) / А.Сеидзаде // Низами. - Баку, 1947. - С.184-192.